

ÎNALTE FEȚE BISERICEȘTI NEUNITE ALE ARDEALULUI ȘI TIPOGRAFIA BARTH LA CUMPĂNA SECOLELOR AL XVIII-LEA – AL XIX-LEA

CORNEL MARIA*

cornelmario9@yahoo.com

Summary. In the present study, we intended to render a sequence of cultural history unfolded inside the arc of the Carpathians at the end of the 18th century and beginning of the 19th century. In the center of this reconstruction, were the books in the Romanian language as a product of the contacts between the Saxon printers Petru and Ioan Barth and the Orthodox bishops Gherasim Adamovici (1789–1796) and Vasile Moga (1811–1845). While the first was contemporary with the launch of the Barth's printing workshop, with the appearance of the first editions of religious books for the Orthodox from Transylvania, with the extraordinary project of a printable *Bible* at Sibiu, the latter was not so close anymore to the owner of the printing press from Sibiu, Ioan Barth. The times and the people had changed. In the period when the Orthodox Church did not have a bishop, the Barths collaborated with the episcopal vicar Ioan Popovici de Hondol (1796–1805). Mainly as censors, the three clerics had an important role in putting into circulation various books which had the purpose to spread elementary notions of reading, writing etc. among the Romanian Orthodox inhabitants of Transylvania.

Keywords. Orthodox Bishop of Transylvania, Petru and Ioan Barth, religious and schoolbooks, prenumerați (people who bought books before they were printed),

blessing (meannig here approval of bishop for printing or censorship of bishop), 1800¹.

Rezumat. În prezentul studiu, ne-am propus să redăm o secvență de istorie culturală desfășurată în interiorul arcului carpatic, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. În centrul acestei reconstituiri se află cartea în limba română, ca produs al contactelor tipografilor sași Petru și Ioan Barth cu episcopii ortodocși Gherasim Adamovici (1789–1796) și Vasile Moga (1811–1845). Dacă primul a fost contemporan cu lansarea tipografiei Barth, cu apariția primelor ediții de cărți religioase pentru neuniții ardeleni, cu proiectul extraordinar al unei *Biblie* imprimabile la Sibiu, cel de-al doilea nu a mai fost atât de apropiat de patronul atelierului tipografic sibian. Vremurile și oamenii se schimbaseră. În perioadele de sedisvacanță episcopală, oficina bartiană a colaborat cu vicarul general Ioan Popovici de Hondol (1796–1805). În calitatea lor principală de cenzori, cele trei înalte fețe bisericești au avut un rol important în punerea în circulație a unor cărți care aveau menirea să promoveze știința de carte în rândul populației românești neunite.

Cuvinte-cheie. Episcop neunit al Ardealului, Petru și Ioan Barth, carte școlară și religioasă, prenumerați, blagoslovenie, 1800.

Motto:

„Am mai văzut apoi supt soare că nu cei iuți aleargă, că nu cei viteji câștigă războiul, că nu cei înțelepți câștigă pâinea, nici cei pricepuți bogăția, nici cei învățați bunăvoința, ci toate atârnă de vreme și de împrejurări”.

(*Eclesiastul*, 9: 11)

În condițiile în care, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în cadrul lumii germane, autoritatea acesteia a devenit din ce în ce mai contestată de către tânărul regat prusac², Austria a căutat nu doar

* Liceul Teoretic „Stephan Ludwig Roth” Mediaș.

1. Mulțumim și pe această cale colegei noastre Simona Prișcu pentru corectarea traducerii în limba engleză.

2. Walter Oppenheim, *Habsburgii și Hohenzollernii 1713–1786*, ed. a III-a, București, Ed. BIC ALL, 2001, pp. 5–7, 138, 144–151, 153–154.

expansiunea teritorială³, ci și consolidarea sa internă. Trăind drama fărâmițării politice a spațiului de limbă germană, după 1780, an în care a preluat și coroanele Austriei și Ungariei, Iosif al II-lea, în calitate de împărat romano-german, a dat curs obsesiei sale pentru centralizarea monarhiei dunărene. Unul dintre pilonii acesteia trebuia să fie, în concepția suveranului luminat, alfabetizarea primară, uniformă, extinsă la nivelul tuturor provinciilor statului austriac. Scopul era diluarea treptată și rapidă a mozaicului etno-confesional dintre granițele Imperiului Habsburgic și apariția cetățeanului util și fidel Centrului, din toate punctele de vedere. Animat de această ambiție, Iosif al II-lea și-a îndreptat privirile și spre românii ortodocși dintr-o estică provincie a sa, Transilvania. Măsurile sale reformiste în favoarea acestora sunt vizibile de-a lungul întregului deceniu al nouălea al secolului al XVIII-lea: 1781 – *Edictul de concivilitate*⁴ și *Edictul de toleranță*⁵; 1783–1784 – numirea și instalarea episcopului ortodox Ghedeon Nichitici⁶; 1784 – tipograful sas Petru Barth a obținut dreptul de a imprima acte oficiale în limba română pentru Principatul ardelean⁷; 1785 – desființarea iobăgiei după răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan; 1785–1786 – numirea și instalarea unui director al școlilor neunite din Ardeal – Dimitrie Eustatievici⁸; 1788 – aceluiși tipograf sas i s-a acordat dreptul exclusiv de a tipări carte școlară și religioasă pentru românii neuniți din Transilvania⁹. Pentru tipăriturile cu conținut religios era necesară aprobarea episcopului neunit al Principatului¹⁰.

În aceste condiții, putem spune că, spre sfârșitul deceniului iosefinist, la Sibiu, s-a născut o simbioză între tipografia luterană Barth și episcopia neunită a Transilvaniei, efect al viziunii centralizatoare, integratoare a monarhului luminat de la Viena.

Ne vom opri, în rândurile care urmează, la acele cărți apărute de sub preșele tipografilor Petru și Ioan Barth, cu acordul unor înalte fețe bisericești neunite ale Ardealului¹¹.

Interesele antiromânești ale unor birocrați ardeleni¹² și limitele comunicării în epocă au făcut ca tipografia săsească să stabilească contacte strânse doar cu ultimul episcop sârb al românilor din Transilvania, Gherasim Adamovici (1789–1796)¹³. Acesta a ținut, încă de la început, să-și exercite dreptul exclusiv de a aproba tipărirea cărților religioase; intenție care pare să ne-o dovedească lucrarea lui Dimitrie Eustatievici,

3. A ocupat Galiția în 1772, Bucovina în 1775, Careul Interior din Bavaria în 1779, vezi *Ibidem*, pp. 142–144, 146, 150.

4. Angelica Schaser, *Reformele iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța Edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu*, Sibiu, Ed. Hora, 2000, pp. 45, 48, 71, 74, 78.

5. Ioan Lupaș, „Edictum Tolerantiae 1781”, în *Transilvania*, XLI, 1910, pp. 446–455; vezi și Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1994, pp. 252–253; A. Schaser, *op. cit.*, pp. 79, 81.

6. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române. vol. 2 (secolele XVII și XVIII)*, ed. a II-a, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, 1994, p. 493.

7. Aurel Răduțiu, Gyémánt Ladislau, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1700–1847*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981, pp. 24–25, 325, anexa II.

8. Eusebiu R. Roșca, *Monografia Institutului Seminarial teologic-pedagogic „andreian” al Arhidiecezei gr. or. Române din Transilvania*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1911, pp. 24–25; Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774–1805*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1966, pp. 43–44, 187.

9. Lucia Protopopescu, *op. cit.*, pp. 150–151, nota 3; vezi și Doina Năgler, „Die Tätigkeit der Buchdruckerfamilie Barth (1690–1840)”, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Band 16, 1973, nr. 2, p. 51; Liliana Popa, „Petrus Barths Drucke im rumänischer Sprache”, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Band 31, 1988, nr. 2, p. 88.

10. Ordonanța Guberniului Transilvaniei nr. 7244/7 august 1787 prevedea dreptul exclusiv al episcopilor de a aproba imprimarea cărților cu caracter religios, vezi A. Răduțiu, Gyémánt L., *op. cit.*, pozițiile 224 și 237 (ed. a II-a).

11. Prin sintagma înalte fețe bisericești înțelegem aici episcopi și vicari episcopali. Am utilizat următoarele abrevieri: BRV, II-IV – Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche*, tom II-IV, București, Ed. Academiei Române, 1910–1944; CBRV – Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Tîrgoviște, 1973; RBBa/c – Dan Râpă Buicliu, *Addimenta la Bibliografia românească veche (1536 – 1830)*, Galați, Ed. Alma, 2000; AAI – Arhiepiscopia Ortodoxă de Alba Iulia; BA – Biblioteca Județeană Astra din Sibiu; BARC – Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca; BCUC – Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca; BMB – Biblioteca Muzeului Național Brukenthal din Sibiu; BMUA – Biblioteca Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia; f. – foaia; ff. – foi; v – verso; r – recto.

12. Am putea aminti aici, de exemplu, soarta rescriptului din februarie 1782, prin care Iosif al II-lea îi cerea lui Petru Barth să-și prezinte proiectul editorial de care tipograful vorbea în toamna anului precedent. Documentul a intrat în atenția Guberniului Transilvaniei de abia în primăvara anului 1784, vezi Liliana Popa, *op. cit. în loc. cit.*, p. 87.

13. M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 495–496.

Dezvoaltele și tălcuitele Evanghelii [...], 1790, apărută în tipografia lui Petru Barth¹⁴. În timp ce pe foaia de titlu apare menționată blagoslovenia (a se citi cenzura) episcopului Adamovici, la sfârșitul prefetei a fost redată aprobarea pentru tipărire venită din partea Consistoriului neunit, datată 1789¹⁵. În cadrul acesteia, însă, se spune: „Această sfântă carte [...] s-au cetit și revedăluit, **după preainalta poruncă a înălțatului crăescului Gubernium** <subl. n.>”. Această formulare ne determină să credem că aprobarea Consistoriului a fost dată în intervalul iunie – septembrie 1789, adică între numirea și instalarea lui Gherasim Adamovici ca episcop al Transilvaniei¹⁶. Consistoriul nu ar fi așteptat o astfel de poruncă din partea Guberniului, în absența unui episcop, pentru că lui îi revenea sarcina aprobării tipăririi cărților religioase¹⁷. Situația s-a schimbat în momentul în care Consistoriul a fost informat asupra numirii unui nou vlădică. După venirea la Sibiu, Adamovici a dorit probabil să vadă, la rândul său, lucrarea lui Eustatievici, mai ales că era, se pare, o prelucrare din limba sârbă¹⁸. Nu credem că acest gest a fost pe placul directorului școlilor naționale neunite românești, având în vedere pregătirea sa intelectuală¹⁹, dar el a fost nevoit să se supună autorității vlădicăi.

În același an, 1790, tipograful Petru Barth imprima un *Ceasoslov*²⁰ și o *Psaltire* mică²¹. Este posibil ca tipărirea *Ceasoslovului* să fi debutat spre sfârșitul anului 1789 sau chiar la începutul anului 1790, având în vedere că pe foaia de titlu era menționată „îngăduința preainălțatului împărat Iosif al doilea”.

În timp ce presele bartiene funcționau, probabil, la capacitate maximă, imprimând cărțile mai sus amintite, vlădica neuniților făcea eforturi pentru strângerea sumelor necesare tipăririi, în eparhia sa, a *Bibliei*, în traducerea monahului Samuil Micu. Necesitatea întocmirii listelor de prenumeranți trebuie să fi fost unul dintre subiectele discuțiilor dintre tipograful sas, episcopul neunit și evident, traducătorul blăjean. Întreprinzătorul sas era dornic să tipărească *Biblia*²². Aceasta ar fi fost nu doar o sursă importantă de venituri, ci și o excentă reclamă. Însă, trebuia să ia în calcul cheltuielile enorme ale imprimării. Dacă ideea prenumeranților i-a aparținut, probabil, lui Samuil Micu²³, tipograful Barth a întocmit o ofertă de preț²⁴, acceptată de episcop și traducător.

Monahul blăjean alegea Sibiul după câțiva ani de încercări nereușite de a da la tipar munca sa²⁵. El a aflat că, în vara anului 1788, tipograful sas Petru Barth a dobândit monopolul imprimării cărților religioase

14. BRV, II, 536. Cartea îi era cunoscută lui Samuil Micu care o amintește în a lui *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, vezi Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Samuil Micu în mărturii antologice*, Târgu Lăpuș, Ed. Galaxia Gutenberg, 2010, pp. 289, 410, nota 90 disponibilă la adresa web: <http://remusmirceabirtz.files.wordpress.com/2013/chindris-iacob-et-alii-samuil-micu.pdf> (consultat iunie 2013).

15. Dimitrie Eustatievici, *Dezvoaltele și tălcuitele Evanghelii* [...], ff. 1r, 6v (exemplar cercetat la BARC, CRV 157).

16. M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 495.

17. Vezi, de exemplu, cazul lucrării *Preoția sau îndreptarea preoților* [...], Sibiu, Tipografia Petru Barth, 1789, f. 1r-v. (exemplar cercetat la BCUC, BRV 529).

18. Samuil Micu afirma în *Scurtă cunoștință a istoriei românilor* că D. Eustatievici „tălmăcit-au de pre sârbie și *Cazanii* preste tot anul”. Unii cercetători opinează că *Dezvoaltele...* și acele *Cazanii* sunt de fapt una și aceeași lucrare, vezi I. Chindriș, N. Iacob, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 289, 410, nota 90. Teza unei prelucrări dintr-o limbă pe care directorul școlar Eustatievici o cunoștea bine (de ex. sârbă) se susține și prin prezența pe foaia de titlu a *Dezvoaltelor...* a sintagmei „în limba rumânească puse și întocmite”, întâlnită și pe alte foi de titlu și care înseamnă traducere și prelucrare.

19. Absolvent al Academiei din Kiev, vezi M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 491–492, 637.

20. BRV, II, 534.

21. Sau poate 1791. Această ediție, fără exemplare cunoscute până în prezent, era amintită într-o declarație a lui Ioan Barth către Magistratul sibian în 1808, vezi Liliana Popa, *Oameni și cărți în Sibiul de altădată. Tipografi și tiparnițe, bibliofili și biblioteci, librari și librării în mărturii documentare*, Sibiu, Ed. Schiller, 2010, p. 86. Este numită „mică” din cauza formatului în 8°.

22. Încă de la 1784, Petru Barth își dorea să imprime o astfel de carte, vezi L. Popa, *op. cit. în loc. cit.*, p. 88.

23. Ne gândim la inițiativa acestuia, din 1787–1788, de a imprima *Biblia* cu ajutorul prenumeranților din Bucovina, vezi în acest sens Ioan Modrigan-Zenovie Păclișanu, „Cum a apărut Biblia lui Clain? – Pe bază de documente inedite –”, în *Cultura creștină*, VIII, 1919, nr. 5–6, p. 101; ceva mai amănunțit la Jacob Radu, „Doi Luceferi rătăcitori. Contribuiri la viața și operele lui Gheorghe Șincai și Samoil Micu Clain”, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare*, seria III, tomul II, 1924–1925, pp. 172–173.

24. O practică obișnuită în tipografia familiei Barth, vezi de exemplu oferta întocmită de Ioan Barth la 1808 pentru imprimarea *Mineului* în beneficiul Consistoriului neunit al Ardealului, vezi L. Popa, *op. cit.*, p. 58.

25. I. Modrigan-Z. Păclișanu, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 97–99, 101; J. Radu, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 172–173; Ioan Chindriș, „Secolele

și școlare pentru românii neuniți din Transilvania. Nu știm pe cine a contactat călugărul unit: pe Ghedeon Nichitici, decedat în noiembrie 1788²⁶ sau pe Gherasim Adamovici spre sfârșitul anului următor?

Certe sunt următoarele fapte: episcopul Gherasim Adamovici a întocmit liste de prenumerați. Sumele necesare imprimării fiind strânse, la 2 decembrie 1790, acesta a cerut permisiunea Guberniului Transilvaniei pentru imprimarea *Bibliei* în limba română. Autoritățile i-au cerut, în 13 decembrie, să depună un exemplar manuscris la cenzură. Episcopul Ioan Bob a aflat acest lucru și, în ziua următoare, a depus o plângere, în care explică de ce *Biblia* ar trebui să fie tipărită la Blaj. De aceea, el solicita confiscarea manuscrisului și trimiterea acestuia la episcopia unită a Ardealului. În 23 decembrie 1790, Bob era informat că, deoarece manuscrisul încă nu a sosit, nu se pot lua hotărâri în privința acestuia²⁷.

Aceste evenimente, petrecute în ultima lună a anului 1790, evidențiază interesul deosebit al celor doi episcopi, neunit și unit, ai Ardealului pentru tipărirea unei traduceri ce a avut ca sursă *Septuaginta* și ca autor pe binecunoscutul Samuil Micu²⁸. Intervenția promptă, dură a vlădicăi din Mica Romă a blocat proiectul imprimării *Bibliei* în capitala neuniților. Mai târziu, Clain a vândut manuscrisul Seminarului blăjean²⁹. Cercetat și completat, acesta a fost baza ediției apărute la Blaj între anii 1793–1795³⁰.

În 1791, *Biblia* în format tipografic bartian era deja un vis îndepărtat. Tipograful sas nu a petrecut prea mult timp regretând pierderea unei astfel de ocazii, cu care, de fapt, nu s-a mai întâlnit niciodată, pentru că alte cărți așteptau să intre în istorie, având, pe foaia de titlu, numele întreprinzătorului sibian. În acest an, Petru Barth a scos de sub presele sale o nouă ediție a *Ceasoslovului*³¹, o *Psaltire* mare³² iar, în anul următor, un *Acatist*³³. Demn de remarcat este faptul că niciunul dintre cele trei titluri amintite mai sus nu figura în planul editorial prezentat de către Petru Barth, la 4 august 1784, Magistratului sibian³⁴. Deturnarea de la acesta s-a datorat episcopului Gherasim Adamovici, care l-a sfătuit pe tipograful sas să imprime *Ceasoslovul* și *Psaltirea* (mare și mică): „pentru că aceste cărți au existat încă din vechime în biserica ortodoxă, fiind folosite drept cărți de rugăciune și de înălțare spirituală”³⁵. Faptul că vlădica neuniților îl sfătua și nu-l obliga pe Petru Barth să tipărească o anumită carte, relevă și raporturile dintre cele două instituții. Tipografia sibiană nu era proprietatea Episcopiei și aceasta, deci, nu putea dicta programul editorial, așa cum se întâmpla dincolo de Carpați, unde multe tipografii erau încă proprietatea Domniei și/sau Bisericii³⁶.

Se pare că relația vlădicăi Adamovici cu cartea, în general, nu s-a rezumat doar la avize de imprimare. El ar fi fost autorul unei lucrări despre cele șapte taine, utilă candidaților la preoție. Această informație, oferită de Samuil Micu³⁷, din păcate, nu este clară: respectiva lucrare era în manuscris sau era o tipăritură? Am fi tentați să credem că episcopul și tipograful Barth au ajuns la o înțelegere finalizată sub presele întreprinzătorului sas. Neavând exemplare păstrate, totul rămâne la stadiul de supoziție.

Bibliei de la Blaj”, în *Biblia de la Blaj 1795. Ediție jubiliară* [Roma, Ed. Vaticana, 2000], pp. 52, 57–60 disponibilă la adresa web: <http://www.history-cluj.ro/Biblia/pag4.htm> (accesată în iunie-iulie 2013); I. Chindriș, N. Iacob, *op. cit.*, p. 355.

26. M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 494.

27. I. Modrigan-Z. Păclișanu, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 99–100.

28. Intervenția foarte rapidă a episcopului unit la Guberniu arată că era informat cu privire la problema *Bibliei* călugărului său, S. Micu. Vezi mai multe, în special despre I. Bob, la I. Chindriș, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 60–61.

29. Vezi I. Modrigan-Z. Păclișanu, *op. cit. în loc. cit.*, p. 101. Printr-o scrisoare datată 30 octombrie 1791, S. Micu îl informa asupra acestui lucru pe episcopul Ignatie Darabant, la I. Chindriș, N. Iacob, *op. cit.*, pp. 355–356, 424.

30. Această perioadă este dezvăluită de diortositorul Gherman Peterlaki, vezi I. Chindriș, *op. cit. în loc. cit.*, p. 61.

31. A fost semnalată de CBRV, 92. Deși nu se cunosc exemplare, existența sa este aproape sigură.

32. BRV, II, 546. Am văzut un exemplar la AAI – Lancrăm 2234.

33. BRV, II, 550. Am văzut un exemplar la BA, CVR 550.

34. Petru Barth propunea tipărirea *Mineiului*, *Triodului*, *Octoihului*, *Bibliei*, *Penticostarului*, *Evangeliei*, *Apostolului*, *Liturghiei*, *Molitvelnicului*, *Catehismului* etc., vezi L. Popa, *op. cit. în loc. cit.*, p. 88.

35. Aceste lucruri reies dintr-un raport al lui Ioan Barth, fiul lui Petru Barth, adresat Magistratului sibian probabil în 1808. Documentul prin care Adamovici transmitea sfatul său întreprinzătorului sas sibian nu s-a păstrat, vezi L. Popa, *op. cit.*, 86. Credem că *Acatistul* a fost imprimat tot la inițiativa sau sfatul episcopului ortodox.

36. Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei*, ed. a II-a, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 2010, pp. 197–202, 206.

37. În a sa carte, tipărită postum, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, vezi I. Chindriș, N. Iacob, *op. cit.*, pp. 288, 408, nota 67.

Dorința de profit maxim l-a aruncat pe Petru Barth, în cursul anului 1791, dincolo de limitele legalității și ale Principatului transilvan, încălcând drepturile comerciale ale tipografului vienez Joseph von Kurzböck. Furtuna nu s-a lăsat prea mult timp așteptată. În ianuarie 1792, acesta adresa Guberniului Transilvaniei o plângere la adresa lui Petru Barth. Tipograful sibian era acuzat că, aducând ilegal, în Banat, cărți rusești (ceasosloave, ABC-uri, sbornice, catehisme, psaltiri), a derutat populația, afectând relația supușilor cu împăratul de la Viena, a adus grave prejudicii programei școlare și învățământului iliric și românesc din zonă, clădit cu atâta trudă de către autorități, a determinat scurgerea de monedă din țară și prin toate acestea, a încălcat, de fapt, privilegiul exclusiv pe care-l avea, pentru Banat, tipograful vienez³⁸. O anchetă ulterioară, făcută în același an, a arătat că nu era vorba de tipărituri rusești, ci de cărți imprimate la Sibiu și Blaj, cu îngăduința împăraților Iosif al II-lea și Leopold al II-lea³⁹.

În fond, nemulțumirea lui Joseph von Kurzböck era legată de desfacerea defectuoasă a tipăriturilor sale în Banat asupra căreia a fost informat, prin două scrisori-rapoarte, de către Vasile Nicolici, directorul școlilor naționale neunite din regiunea respectivă⁴⁰. Acesta transmitea tipografului austriac că numărul cărților românești imprimate în alte tipografii decât în cea vieneză era atât de mare, încât „pot vinde foarte puține din ceasloavele pe care mi le-ați trimis”⁴¹.

Plecând de la această informație, am căutat ediții de ceasosloave apărute în tipografia lui Kurzböck. Nu am găsit niciuna⁴², lucru oarecum surprinzător, având în vedere că cea dintâi metodică în limba română, imprimată chiar la Viena, propunea alternativa utilizării *Ceasoslovului* ca manual de citire⁴³. Să fie vorba de o ediție necunoscută de *Ceasoslov* kurzböckian? Sau exemplarele primite de Nicolici făceau parte din vreo ediție de Râmnic⁴⁴ sau de București⁴⁵, având în vedere că tipografului vienez i s-a permis, de câtva timp, să importe carte din Țara Românească⁴⁶? Totodată, Nicolici comunica la Viena, că unul dintre numeroșii colportori din Banat, pe nume Contrabani, a vândut, în aproximativ jumătate de an (mai – octombrie 1791), cărți (în special ceasosloave⁴⁷) în valoare de câteva mii de guldeni, pe care i-a trimis patronului său, tipograful Petru Barth, la Sibiu⁴⁸.

Atât informările directorului școlar bănățean, cât și raportul vicecomitelui Crașovei au relevat un aspect important: oamenii de rând și clerul cunoșteau și acceptau acest trafic de carte dinspre Transilvania. V. Nicolici spunea: „aici în țară nu este deloc un secret, ci din contră este evident și cunoscut atât omului

38. Liliana Popa, „Simeon Pantea, editor și răspânditor de carte românească”, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 240, nota 5a. Textul complet al plângerii tipografului vienez este redat în Idem, *Petrus Barths Drucke*, pp. 89–90.

39. Așa cum rezultă dintr-un raport al Consiliului Locumtenențial al Ungariei bazat pe o informare a vicecomitelui de Crașova, vezi Idem, Simeon Pantea, pp. 240–241; Idem, *Petrus Barths Drucke*, p. 90, nota 17; Idem, „Beiträge zur Hermannstädter rumänischen Buchgeschichte des 18. Jahrhunderts”, în *Revue des études sud-est européennes*, tom XXI, 1983, nr. 2, p. 166. Sintagma „rusești” folosită de Kurzböck este interesantă și merită o lămurire din partea noastră. Credem că sub acest termen tipograful vienez dorea să înțeleagă tipărituri extracarpătice (or, acuzația că se aduc cărți din afara Imperiului era una foarte gravă, în condițiile în care acest trafic era interzis) într-un moment în care Țara Românească și Moldova se aflau sub ocupație rusă în urma războiului ruso-austro-turc dintre anii 1787–1791/2, vezi mai multe despre acest conflict în *** *Istoria românilor. vol. VI. Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711–1821)*, coord. Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu, București, Ed. Enciclopedică, 2002, pp. 622, 638–639.

40. În calitate de director și preinspector, V. Nicolici (Nikolits) strângea abonamente și comunica tipografiei vieneze comenzi, vezi Andrei Veress, „Tipografia românească din Buda”, în *Boabe de grâu*, III, 1932, nr. 12, p. 608.

41. Liliana Popa, „Despre valorile bibliofile românești tipărite de Petru Barth (1784–1801)”, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, II, București, 1983, p. 338, nota 23.

42. Am revăzut BRV, CBRV, RBBa/c și nici urmă de astfel de ediție.

43. Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice* (ed. O. Păun, V. Popeangă), București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1975, p. 173, nota 1.

44. Ediția 1781(?) – BRV, II, 446; ediția 1784 – BRV, II, 471; ediția 1787 – BRV, II, 510.

45. Ediția 1785 – BRV, II, 487.

46. După cum rezultă dintr-un protocol de porunci din anul 1787, vezi Ana Grama, „Aspecte din viața satului românesc transilvănean la sfârșitul secolului al XVIII-lea”, în *Studii și comunicări. 21. Arheologie-Istorie*, Sibiu, 1981, p. 197.

47. L. Popa, Simeon Pantea, p. 240; Idem, *Petrus Barths Drucke*, pp. 89, 91. Ceasosloavele trebuie să fi aparținut edițiilor sibiene din anii 1790 și 1791.

48. Idem, *Beiträge*, pp. 165–166.

de rând cât și clerului că [...] mulți [...] vând cărți românești așa cum am putut constata personal acum în districtele Lipova, Făget și Lugoj [...]”⁴⁹. Iar vicecomitele de Crașova spunea, în toamna anului 1792: „Nu numai poporul ci și preoții ortodocși cumpără de preferință aceste cărți și nu numai că sunt mai bune dar și mai ieftine decât cele ale vienezilor”⁵⁰.

Acceptarea de către preoții neuniți din Banat a cărților românești tipărite în Transilvania (în special la Sibiu) presupunea învoirea, cel puțin tacită, a superiorilor lor – protopopi și mai ales episcopi⁵¹. De remarcat că informațiile despre pătrunderea cărților ardelene erau furnizate de autorități laice, nu ecleziastice! De altfel, tipograful vienez cunoștea, în ansamblu, problemele din Banat, pentru că, încă în anii ’70 ai secolului al XVIII-lea, primise reclamații din partea clerului superior din această provincie, în legătură cu corectitudinea și calitatea cărților sale⁵².

În finalul reclamației sale, Joseph von Kurzböck solicita sancționarea rivalului său de la Sibiu prin plata unei amenzi, predarea rezervelor de cărți românești și ilirice (sârbești), precum și cedarea către austriac a unei jumătăți din suma realizată de sibian în Banat, care, după calculele lui Kurzböck, era de 2000 de florini. Autoritățile erau îndemnate să ia măsuri de siguranță, pentru a se evita pe viitor comerțul „la negru” și încălcarea sau nerespectarea privilegiilor⁵³.

Autoritățile provinciale și locale s-au pus în mișcare. La 23 martie 1792, a urmat contrareplica lui Barth. Într-un memoriu adresat Magistratului Sibiului, tipograful sas cerea sprijinul autorității locale pentru a i se prelungi privilegiul primit în 1788. Aducea câteva argumente în acest sens: editarea în limba română a dus la circulația banului în țară, cărțile sale erau apreciate de elita românească, laică și ecleziastică; mai mult, era binecunoscut în Bucovina, de unde avea comenzi, dar și în Țara Românească, unde a făcut recent o călătorie de afaceri cu rezultate multumitoare⁵⁴. Nimic despre Banat!

De altfel, în cursul anchetelor care au urmat, Petru Barth a declarat că nu are nicio legătură cu contrabandiștii din Banat și în special cu Contrabani⁵⁵. Tipografia bartiană chiar a fost percheziționată, dar aici, au fost identificate doar trei exemplare ale unor cărți de Râmnic și București, imprimate între anii 1782–1786⁵⁶. Magistratului sibian i s-a cerut identificarea și sancționarea colportorilor acuzați de trafic ilegal în Banat. Însă nu li s-a dat de urmă⁵⁷. Anchetele au avut un final favorabil tipografului sibian, căruia, la 17 octombrie 1792, i se confirma, prin decret aulic, dreptul de a tipări și desface carte românească pentru neuniții din Transilvania⁵⁸. Mai mult, exemplare ale *Psaltirii* mici și mari și *Ceasoslovului*, imprimate în anii 1790–1791 și pentru care Barth se aflase în conflict cu Kurzböck, puteau fi exportate și dincolo de Carpați⁵⁹. În același timp, însă, lui P. Barth i se interzicea să tipărească cărți ilire (sârbești)⁶⁰.

49. Idem, *Despre valorile bibliofile*, p. 338, nota 23.

50. Idem, *Beiträge*, p. 166.

51. Petru Petrovici, episcop sârb de Timișoara (1786–1800) și Iosif Ioanovici Șacabent, episcop sârb de Virșeț-Caransebeș (1786–1805). Amândoi au luat măsuri pentru extinderea și eficientizarea sistemului de învățământ din regiune, vezi M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 507–508.

52. Vezi mai multe la Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau Luptele politico-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. I, ed. a II-a, Sibiu, Tipografia Iosif Marschall, 1904, pp. 90–94; vezi și Silviu Anuichi, „Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea”, în *Biserica Ortodoxă Română*, XCVII, 1979, nr. 7–8, pp. 990–992.

53. L. Popa, *Petrus Barths Drucke*, p. 90.

54. Liliana Popa, „Activitatea familiei de tipografi Barth (1693–1832)”, în *Transilvania*, SN, VII (LXXXIV), 1978, nr. 6, p. 17; vezi și Idem, *Petrus Barths Drucke*, p. 92; Idem, *Beiträge*, p. 167.

55. Idem, *Beiträge*, p. 167; Idem, *Petrus Barths Drucke*, p. 91.

56. Idem, *Despre valorile bibliofile*, p. 338; Idem, *Petrus Barths Drucke*, p. 91. Liliana Popa a avansat ipoteza că cele trei cărți editate în Țara Românească ar reprezenta dovada traficului ilegal pe care îl făcea Barth în Banat cu cărți de dincolo de Carpați. Noi credem că era vorba de exemplare procurate de Petru Barth pentru a le folosi ca model pentru cărțile sale. Nu era, oare, mai profitabil și mai sigur pentru Barth să comercializeze cărți tipărite de el?

57. Idem, *Beiträge*, p. 167; Idem, *Simeon Pantea*, p. 241, nota 9.

58. Idem, *Beiträge*, p. 167; Idem, *Petrus Barths Drucke*, p. 91; Idem, *Oameni și cărți*, pp. 54, 86.

59. Idem, *Oameni și cărți*, p. 86.

60. *Ibidem*; Idem, *Beiträge*, p. 167; Idem, *Petrus Barths Drucke*, p. 91. Desigur că pentru a se garanta o piață de desfacere pentru tipograful vienez în Banat. Dar, faptul că i se interzicea să imprime în limba sârbă, în condițiile în care și Kurzböck menționa

Rivalul său, Kurzböck, a decedat în decembrie 1792⁶¹. În acel moment, proprietar al tipografiei vieneze era deja, credem noi, Ștefan Novacovici⁶². Dornic să dea un impuls noii lui afaceri, sârbul Novacovici a cerut o nouă anchetă asupra lui Barth. A solicitat reinterogarea rivalului său de la Sibiu, o nouă expertiză și întocmirea unui raport. Ce va fi răspuns Barth?⁶³ Nu avem documente în acest sens, dar, bănuim că, atacul lui Novacovici nu a rămas fără replică! Deși, Magistratul Sibiului a fost din nou de partea tipografului Barth, Guberniul Transilvaniei i-a transmis acestuia din urmă, la 2 martie 1793, că nu mai avea dreptul să imprime cu titulatura „Typographia disunita” (tipograf al neuniților, al răsăritului) și să se concentreze pe cărțile școlare⁶⁴.

Petru Barth a făcut eforturi pentru ca autoritățile să revină asupra deciziei. El a trimis o petiție Guberniului, în care, printre altele, afirma că înșiși preoții ortodocși cereau continuarea activității lui, toate cărțile religioase fiind tipărite cu acordul episcopului. Autoritățile provinciale nu au luat în calcul argumentele tipografului sibian, atrăgându-i atenția asupra faptului că, dacă nu va respecta decizia de la începutul lunii martie, i se va retrage dreptul de editor-tipograf. Ceva mai târziu, ardelenii, de la Guberniu până la Magistrat și tipograf, au fost informați că, la 18 aprilie 1793, tipografului vienez Ștefan Novacovici i s-a acordat vechiul privilegiu al lui Kurzböck, valabil 15 ani⁶⁵ (privilegiul exclusiv de a edita carte școlară și religioasă, pentru limbile și credințele orientale din imperiu, **cu excepția Transilvaniei**). Faptul că Novacovici menționa, încă pe cărțile din 1792, că au apărut în „sloveno-sârbească rumânească și a limbilor răsăritului privilegiată tipografie”, ne determină să credem că privilegiul lui Kurzböck l-a dobândit încă în cursul acelui an. La 18 aprilie 1793, nu i s-a confirmat, după părerea noastră, decât faptul că urma să fie singurul tipograf din imperiu care putea să tipărească cu titulatura „Typographia disunita”.

În anul 1793, au și apărut primele cărți religioase, în această tipografie: o cazanie, un *Ceasoslov*, o *Psaltire*⁶⁶. Menționarea pe foile de titlu a blagosloveniei mitropolitului de Karlowitz, a anilor de la nașterea lumii iar pe ultimele două cărți amintite și a sintagmei „a [...] răsăritului tipografie”, evidențiază calculul simplu al tipografului sârb: mai întâi, lichidarea concurenței și apoi, imprimarea, cu șanse maxime de profit, a cărților religioase pentru toate religiile/confesiunile orientale din monarhie.

În aparență, conflictul dintre Petru Barth și Joseph von Kurzböck/Ștefan Novacovici reprezenta lupta dintre două tipografii private concurente. O analiză mai atentă ne relevă faptul că, de la un moment dat, Curtea vieneză a devenit interesată de aceste disensiuni, de care se putea folosi, în acord cu mai vechiul principiu, niciodată alterat de scurgerea veacurilor, *divide et impera*.

Anii 1790–1792 au fost anii revendicărilor românilor din Banat, Partium și Transilvania. Să le amintim în treacăt: inițiativa protopopilor uniți Ioan Para, Ioan Halmaghi și Chiril Țopa (1790)⁶⁷, desfășurarea Congresului național bisericesc la Timișoara (1790), prezentarea cunoscutului *Supplex Libellus Valachorum* la Viena și Cluj (1791), înaintarea altor memorii și, mai ales, a unui alt *Supplex*, la Viena (1792)⁶⁸. Aceste ecouri ale Revoluției franceze au traversat saloanele ministerelor austriece, stârnind sau amplificând

cărți ilire la Barth, ne face să ne întrebăm dacă nu cumva tipograful sas a făcut și acest pas, de a imprima carte pentru sârbii bănățeni. Această chestiune rămâne, deocamdată, nelămurită.

61. Emilian Micu, „Din istoria culturală a românilor din Austro-Ungaria. Contribuiri fragmentare la istoria Tipografiei illirico-românești din Viena 1770–1793 și 1795”, în *Transilvania*, XLI, 1910, p. 17, nota 2. Unul dintre factorii care au grăbit moartea acestuia trebuie să fi fost și „inima grea” creată de scandalul cu Barth de la Sibiu!

62. Fapt care pare a fi dovedit de cel puțin două lucrări imprimate în acest an: *Ducere de mână către frumoasă scrisoare* (BRV, II, 554) și o lucrare descoperită recent în Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta – *Bucvaniu*, vezi Bogdan Andriescu, „Carte românească veche în biblioteci din Ungaria”, în *Transilvania*, serie nouă, XLII (CXVIII), 2013, nr. 1, p. 75.

63. L. Popa, *Petrus Barth's Drucke*, p. 91.

64. *Ibidem*; Idem, *Oameni și cărți*, p. 54.

65. Idem, *Oameni și cărți*, p. 54.

66. BRV, II, 558; BRV, II, 561; BRV, II, 568.

67. Ștefan Meteș, „Viața bisericească a Românilor din Țara Oltului. Note istorice”, în *Transilvania*, 60, 1929, nr. 6, p. 458, disponibil la adresa web: http://documente.bcu.cluj.ro/web/bibdigit/periodice/transilvania/1929/BCUCLUJ_FP_279996_1929_060_006.pdf (accesat 3 iunie 2013).

68. M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 495–496.

diverse temeri. Una dintre acestea era legată de contactele frecvente, datorate, în primul rând, apartenenței la aceeași confesiune, dintre românii și sârbii din monarhie. Casa de Austria a încercat să izoleze pe românii și sârbii din cadrul Mitropoliei de Karlowitz de coreligionarii lor din Transilvania. Una dintre căile alese a fost crearea tipografiei privilegiate a lui Kurzböck. Nemulțumirile față de tipăriturile vieneze erau atât de multe⁶⁹, încât, la Congresul național bisericesc de la Timișoara, din 1790, s-a solicitat înființarea unei tipografii ortodoxe sârbo-române⁷⁰. Aceasta, într-un moment în care privilegiul lui Kurzböck tocmai fusese reînnoit⁷¹.

Probabil, lipsa de receptivitate a Curții vieneze i-a determinat pe românii din Banat să cumpere, în cursul anului 1791, cărțile românești imprimate la Sibiu care aveau pe foile de titlu menționată blagoslovenia episcopului neunit al Ardealului, Gherasim Adamovici, de origine sârbă. Acesta a reușit să se facă indezirabil prin revendicările sale în favoarea românilor din Ardeal. În cadrul Congresului național bisericesc de la Timișoara, el a solicitat, pentru românii din eparhia sa, acordarea dreptului de întrunire a unui congres asemănător cu cel al bănășenilor. Această revendicare era reiterată în *Supplex*-ul din 30 martie 1792⁷². Un sprijin a găsit Adamovici în mitropolitul sârb de la Karlowitz, care îi transmitea de mai multe ori, în cursul anului 1791, sfaturi și încurajări pentru a acționa în beneficiul clerului și poporului neunit din Ardeal⁷³. Cu alte cuvinte, Gherasim Adamovici devenise prea vizibil atât în spațiul ardelean, cât și dincolo de Carpați, în Banat. În consecință, guvernatorul G. Bánffy a propus mutarea lui la o episcopie sârbească din Ungaria⁷⁴, unde influența lui s-ar fi diminuat. Curtea vieneză a hotărât să procedeze altfel. Măsurile pe care le-a luat au fost influențate, credem noi, și de evenimentele externe. Astfel, în ciuda reclamațiilor lui Kurzböck, Petru Barth a fost declarat nevinovat și i s-a reînnoit, în toamna anului 1792, privilegiul primit cu ani în urmă. Or, în acel moment, Casa de Austria era deja implicată în războiul cu tânăra Republică franceză, situația de pe fronturile de pe Rin și din nordul Franței nefiind una dintre cele mai îmbucurătoare⁷⁵. Cu totul alta era situația în primăvara anului 1793, când monarhia dunăreană își extinsese granițele în defavoarea polonezilor⁷⁶ iar francezii aveau de înfruntat noi adversari, Marea Britanie și Olanda. În plus, forțele lor erau slăbite și prin trădarea generalului Dumouriez, și trecerea lui în tabăra austriacă⁷⁷.

Restrângând privilegiul lui Barth, autoritățile nu loveau doar în acesta, ci și în imaginea și autoritatea episcopului neunit al Ardealului. Altfel spus, prin interdicția aplicată menționării blagosloveniei vlădicăi pe foile de titlu ale cărților de la Sibiu, se urmărea nu numai discreditarea cărților cu conținut religios pe care ar fi urmat să le imprime tipograful sas, ci și micșorarea vizibilității și influenței lui Gherasim Adamovici atât în Ardeal, cât și în Banat. Afirmatia lui Petru Barth din primăvara anului 1793 că toate cărțile cu conținut religios au avut aprobarea episcopului neunit⁷⁸ dovedește că întreprinzătorul sas era departe de a înțelege că, tocmai acel aspect invocat de el deranja autoritățile provinciale și centrale. Bietul tipograf sibian nu cunoștea rațiunile politice subtile ale Curții habsburgice.

69. Vezi *supra*, nota 53.

70. S. Anuichi, *op. cit.* în *loc. cit.*, p. 1017.

71. În reclamația la adresa lui P. Barth, datată 3 ianuarie 1792, vienezul menționa faptul că avea respectivul privilegiu de 21 de ani (din 1770), vezi L. Popa, *Petrus Barths Drucke*, p. 89.

72. M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 495–496.

73. Silviu Dragomir, „Correspondența episcopului Gherasim Adamovici și mișcarea de emancipare a clerului și poporului românesc în a. 1791”, în *Revista Teologică*, V, 1911, nr. 14–19 (corect 14–18), pp. 402, 414–415 (scrisoare din 19 martie 1791), 404, 417 (scrisoare din 5 iulie 1791), 404, 417–418 (scrisoare din 21 iulie 1791).

74. Ioan Lupaș, „Episcopul Vasile Moga și profesorul Gheorghe Lazăr – Cu mai multe acte și documente inedite”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria II, tom XXXVII, 1915 (extras), p. 2.

75. Albert Mathiez, *Revoluția franceză*, București, Ed. politică, 1976, pp. 298–299.

76. Polonia dispărea de pe harta Europei la începutul anului 1793 când a avut loc a treia și ultima împărțire a teritoriilor acesteia între ruși, germani și austrieci, vezi Henri Troyat, *Ecaterina cea Mare*, ed. a II-a, București, Ed. Humanitas, 2000, pp. 404–405.

77. A. Mathiez, *op. cit.*, pp. 324–325.

78. L. Popa, *op. cit.*, p. 54.

Ofensiva patronilor tipografiei vieneze din anii 1792–1793, susținută de cercurile imperiale, împotriva oficinei sibiene a afectat, într-o oarecare măsură și pentru o anumită perioadă de timp, relația dintre tipograful Petru Barth și episcopul Gherasim Adamovici.

Că legăturile dintre cei doi nu au fost compromise pentru totdeauna ne-o dovedește și faptul că, mai târziu, numele lor au apărut din nou asociate. În ianuarie 1795, tipograful sibian a imprimat o Înștiințare⁷⁹, din care aflăm că o „Soțietate filosofoască a neamului rumănesc” cu sediul la Sibiu, în Marele Principat al Ardealului, dorea să tipărească un periodic numit *Vestiri filosofoști și moralicești*. Cuprinzând părți din tainele teologiei, geografiei, fizicii, astronomiei, matematicii, istoriei, acesta urma să se desfășoare exclusiv dincolo de Carpați, în Țara Românească, începând cu luna mai a „anului curgător” – 1795⁸⁰. Aprobarea pentru apariția *Vestirilor* a fost obținută de către tipograful Barth încă în toamna anului 1794. Cenzor al acestora a fost desemnat episcopul Gherasim Adamovici⁸¹. Motivul nominalizării vlădicăi de la Sibiu este necunoscut. Însă, putem bănuși că, în condițiile stării precare de sănătate a directorului școlar D. Eustatievici⁸², episcopul Adamovici putea fi, prin confesiunea sa, o garanție a receptării periodice dincolo de Carpați.

Nu ne-am propus să rediscutăm nici componența și cauzele dispariției „Soțietății filosofoști a neamului rumănesc” și nici chestiunea existenței reale a periodice proiectat de aceasta. Atenția noastră s-a îndreptat spre unele cărți care și-ar fi putut datora existența societății culturale mai sus amintite. În această situație s-ar afla nu doar *Esopia*, ci și *Pildele filosofoști*, ambele imprimate în anul 1795, de către Petru Barth⁸³. Din punct de vedere al conținutului, *Pildele filosofoști*⁸⁴ par a se fi integrat în programul cultural propus de grupul de cărturari de la Sibiu. Există însă și un alt element care poate constitui un argument în favoarea ideii că această tipăritură ar fi fost destinată românilor de dincolo de Carpați: pe foaia de titlu este menționată **blagoslovenia** episcopului Adamovici, un caz deocamdată singular în peisajul ultimilor săi ani de păstorire în Ardeal (după complicațiile anului 1793). Ediția sibiană a luat ca model pe cea de la Râmnic din 1783⁸⁵ și prin aceasta își găsea originea în prima ediție, apărută în spațiul românesc, la Târgoviște, în 1713⁸⁶. Rămâne neclară legătura tipografului Petru Barth cu această tipăritură. Este posibil să fi contribuit financiar la apariția ei, pentru că, la începutul secolului al XIX-lea, el vindea exemplare ale *Pildelor filosofoști* din depozitul său⁸⁷. Cert este faptul că secolul al XVIII-lea a început și s-a încheiat cu punerea în circulație, pe ambii versanți ai Carpaților, a unui text occidental, ce marca, o dată în plus, accentuarea procesului de racordare la realitățile socio-culturale din centrul și vestul Europei.

Lui Gherasim Adamovici nu i-a fost dat să vadă doar latura constructivă a elitei românești neunite. În același an, 1795, a fost implicat într-un conflict izbucnit în rândul acesteia. În cadrul acuzațiilor reciproce ale părților aflate în litigiu s-a vehiculat și titlul unei tipărituri bartiene – *Istoria a Alexandrului celui Mare*⁸⁸. Faptele ne sunt cunoscute dintr-o scrisoare pe care Dimitrie Iercovici i-a adresat-o, din Cluj, episcopului Ioan Bob, la 5 septembrie 1795⁸⁹.

79. BRV, II, 589. A fost redată de Alexandru Papiu Ilarian cu ortografie latinizantă, vezi Al. Papiu Ilarianu, *Viet'a operele si ideele lui Georgiu Sicai din Sinc'a*, București, Tipografia națională, 1869, pp. 83–86.

80. Amănunte la Ilarie Chendi, *Începuturile ziaristicești noastre. 1789–1795*, Orăștie, „Minerva”, 1900, pp. 24–35; vezi și Emil Pop, „«Societatea filosofoască...» din 1795”, în *Transilvania*, 77, 1946, nr. 1–4, pp. 1–15.

81. I. Chendi, *op. cit.*, p. 25; E. Pop, *op. cit. în loc. cit.*, p. 5; L. Popa, *op. cit.*, p. 78.

82. Acesta a fost numit cenzor al periodiceului românesc proiectat de Ioan Molnar Piuariu la 1789, vezi I. Chendi, *op. cit.*, pp. 8–9. Faptul că era bolnav în anii 1794–1795 este dovedit de mențiunea făcută de D. Iercovici în prefața *Alexandriei* imprimate de P. Barth la 1794, f. 8r. De altfel, la 27 mai 1795, Eustatievici a decedat, vezi Nicolae Albu, „Un cărturar ardelean puțin cunoscut: Dimitrie Iercovici”, în *Ștefan Meteuș la 85 de ani*, Cluj Napoca, 1977, p. 423.

83. I. Chendi, *op. cit.*, p. 34.

84. BRV, II, 590; RBBc, 590-II.

85. BRV, II, 461.

86. BRV, I, 165.

87. L. Popa, *Activitatea*, p. 18; Idem, *Oameni și cărți*, p. 113.

88. BRV, II, 577.

89. N. Albu, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 425–426.

După moartea lui Dimitrie Eustatievici, la 27 mai 1795, s-a declanșat lupta pentru ocuparea funcției pe care acesta a ocupat-o, aceea de director al școlilor naționale neunite românești din Ardeal. Printre dori-tori s-au aflat D. Iercovici, translator gubernial și Ioan Molnar Piuariu, medic și profesor de oftalmologie la Cluj⁹⁰. Pentru a anula șansele concurentului său, acesta din urmă l-a informat pe episcopul Adamovici că D. Iercovici plănuia, împreună cu protopopii ardeleni, să-l debarce și să-l alunge din Ardeal. Vlădica a informat Guberniul iar relațiile dintre el și translator s-au deteriorat.

Mai mult, Molnar afirma că Iercovici nu cunoștea ortografia și limba română, și nu simțea românește; dovezi, în acest sens, fiind chiar textul și prefața *Alexandriei* apărute la Petru Barth în anul 1794. Iercovici s-a apărat spunând că nu era autorul manuscrisului și că, în prefață, nu a încercat decât să motiveze populația românească, s-o îndrepte spre studiu, în condițiile în care Sibiul și Blajul (neuniții și uniții) făceau eforturi pentru ridicarea culturală a acesteia. „Această *Alexandria* n-am făcut-o eu ci Barth au trimis un manuscris pentru revizie, la care am adăos și eu o predoslovie cu acest gând ca să îndemne pe Românii cei proști a ceti cărți și a deschide ochii la ceva procopseală”⁹¹. Se pare că Molnar a mers până acolo încât a cerut la Guberniu reevaluarea prefeței și textului *Alexandriei*⁹². Acest lucru rezultă din ultimele rânduri ale scrisorii lui Iercovici, în care acesta își exprima speranța că episcopul Ioan Bob, primind *Alexandria* de la Guberniu, va reuși să fie imparțial și să constate bunele intenții ale funcționarului ardelean⁹³. Nu știm ce a hotărât vlădica uniților. Cert este doar că, din 1796, director școlar la Sibiu a devenit Radu Tempea, protopop de Brașov. Ioan Molnar Piuariu pierdea pentru a doua oară postul de director școlar al neuniților din Transilvania⁹⁴ și se vedea nevoit să-și canalizeze energiile spre alte activități. Pe cine ar fi recomandat Eustatievici pentru funcția de director școlar, dacă i s-ar fi solicitat acest lucru? Poate că l-ar fi preferat pe Iercovici, având în vedere că, în testamentul său, întocmit în februarie 1794, îl numea pe translatorul gubernial „dulcele fratele meu”⁹⁵. Iercovici a murit câțiva ani mai târziu⁹⁶, fără a avea ocazia tipăririi unor cărți ale căror titluri sau teme le-a menționat în prefața *Alexandriei* bartiene⁹⁷.

După moartea episcopului Adamovici (1796), în istoria Bisericii neunite din Ardeal a urmat o nouă perioadă de sedisvacanță episcopală, în timpul căreia treburile eparhiei au fost conduse de Consistoriul al cărui „preș” (președinte) era vicarul episcopal – Ioan Popovici de Hondol (1796–1805) și Nicolae Huțovici (1805–1811)⁹⁸.

Lăsând la o parte cazurile în care aprobarea pentru imprimarea unor cărți bisericești a aparținut unui membru sau unei comisii a Consistoriului neunit⁹⁹, amintim cele două situații, deocamdată singurele cunoscute, în care tipografia Barth a așteptat verdictul cenzurii chiar din partea vicarului neunit. Astfel, în același an, 1803, Ioan Barth a tipărit *Catavasierul grecesc și românesc*¹⁰⁰ și *Alfavita sufletească*¹⁰¹, fiecare

90. *Ibidem*, p. 423.

91. *Ibidem*, pp. 425–426.

92. Să fi avut vreun rol Molnar Piuariu în interdicerea de către autorități a reeditării *Alexandriei* de către Petru Barth în anul 1796?, vezi interdicția la L. Popa, *op. cit.*, pp. 86–87.

93. N. Albu, *op. cit. în loc. cit.*, p. 426.

94. În noiembrie 1785, episcopul Ghedeon Nichitici și directorul școlar principal Mártonfi propuneau două nume pentru postul de director al școlilor neunite din Principatul Transilvaniei: D. Eustatievici și Ioan Molnar Piuariu. Autoritățile locale și centrale l-au preferat pe Eustatievici, vezi L. Protopopescu, *op. cit.*, pp. 43–44.

95. G. T. Bulat, „Testamentul lui Dimitrie Eustatievici”, în *Revista istorică*, X, 1924, nr. 4–6, p. 134. Încrederea în Iercovici era așa de mare încât răposatul l-a lăsat „curator și păzitor” al averii și familiei lui, vezi *Ibidem*.

96. N. Albu, a avansat anul 1797, *op. cit. în loc. cit.*, p. 425; A. Răduțiu și Gyémánt L., au afirmat că D. Iercovici a fost translator al cancelariei ardeleni între anii 1794–1800, *op. cit.*, p. 21.

97. *Istoria a Alexandrului celui Mare [...]*, [Cluj], Tipografia Petru Barth, 1794, ff. 6v–7r (o istorie a Rusiei, Ungariei și a altor țări pe scurt), ff. 9v–10r („scripturi moralicești sau învățătură despre năravurile ceale bune”), f. 10r („o cârtică mititică [...] din care vei vedea ce iaste leagea firii [...]). Am cercetat un exemplar la BMB, CVR I 210.

98. M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 497.

99. Din păcate, fără a fi precizate numele acestora între copertele cărților.

100. BRV, II, 659.

101. BRV, II, 656; CBRV, p. 256.

dintre acestea fiind considerată „vrednică a să tipări” de către însuși vicarul Ioan Popovici de Hondol¹⁰². Menționarea lor în această ordine nu este întâmplătoare. Aprobarea pentru imprimarea *Catavasierului* datează din 18 martie 1803¹⁰³ iar cea pentru tipărirea *Alfavitei* din 6 august același an¹⁰⁴. În aceste condiții, putem preciza atât momentul aproximativ al înaintării lucrărilor pentru verificare, cât și pe cel al începerii imprimării lor.

Faptul că, trei din cele patru foi liminare, nenumotate, ale *Catavasierului*, cuprinzând aprobarea pentru tipar (f. 1r), cuprinsul (ff. 1v–3r) și o gravură reprezentând pe Maica Domnului cu Pruncul (f. 3v) precum și cele opt foi liminare, nenumotate, ale unora dintre exemplarele cercetate ale *Alfavitei*¹⁰⁵, cuprinzând titlul (f. 1r), gravură cu Izvorul tămăduirii (f. 1v), aprobarea pentru tipar (f. 2r), cuprinsul (ff. 2v–4r) și introducerea (ff. 4v–8v), au semnatura diferită de restul cărții ne determină să avansăm ipoteza că a fost imprimat mai întâi textul propriu-zis. Pe baza acestuia, s-a putut elabora și tipări cuprinsul – situație care se poate explica prin faptul că tipografia Barth nu a mai tipărit astfel de cărți până atunci. Această observație este susținută atât de ediția a doua a *Catavasierului* sibian din anul 1808, în care cele trei foi sunt integrate prin paginare în textul cărții¹⁰⁶, cât și de cele cinci exemplare cercetate de noi, aparținând *Alfavitei sufletești*.

Surpriza a constat în descoperirea existenței a patru variante ale ultimei cărți menționate. Se pare că Ioan Barth a scos mai întâi două tiraje diferite, unul cu 267 de pagini, celălalt cu 268 de pagini¹⁰⁷. Ulterior, tipograful sas a scos aceleași tiraje, cu 267, respectiv, 268 de pagini, dar, de această dată, cu o semnătură continuă de la prima la ultima filă a volumelor. În acel moment, Barth știa structura cărții pe care vroia s-o dea la tipar! Cele patru variante au în comun cele opt foi liminare și textul de la paginile 1–267. Cele două tiraje cu 268 de pagini au pe ultima pagină, nenumotată, referiri la modelul cărții, precum și numele zețarului și diortositorului Mihail Dir¹⁰⁸.

Nu știm, în momentul de față, cui a aparținut inițiativa imprimării celor două cărți. Aproape sigur este însă faptul că vicarul Ioan Popovici a avut în mână un exemplar al *Catavasierului* de Râmnic, imprimat la 1747¹⁰⁹ și un exemplar al *Alfavitei sufletești* imprimate la Iași, în anul 1755¹¹⁰. Parcurgerea textului celor două cărți nu a fost o simplă lectură. Venind de dincolo de Carpați, dintr-un mediu prin excelență ortodox, ele nu trebuiau să aducă atingeri sistemului religiilor recepte ale Transilvaniei. Verificându-le, Ioan Popovici a constatat că niciuna dintre ele nu are „într-însa ceva împotriva **releghiilor** (subl. n.)”¹¹¹. Asupra vicarului episcopesc apăsau, deci, aceleași restricții, impuse episcopilor ortodocși ai Transilvaniei de până atunci, cu privire la eventuala propagandă anticatolică¹¹².

Mai mult, se pare că o atenție sporită a acordat Ioan Popovici *Alfavitei sufletești*, care nu este un text destinat serviciului religios. Valabilitatea acestei observații este dovedită de exprimarea cenzorului: „Dându-să mie spre revizie această carte [...] carea cu **luare de samă** (subl.n.) cetindu-o și neaflând într-însa nicio

102. Vicar al episcopiei neunite a Ardealului între 1774–1783, 1788–1789, 1796–1805, vezi M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 492–493, 495, 497.

103. *Catavasieri grecesc și românesc* [...], Sibii, Tipografia Ioan Barth, 1803, f. 1r (exemplar cercetat la BMUA, CVR 391).

104. *Alfavita sufletească* [...], Sibii, Tipografia Ioan Barth, 1803, f. 2r. Am cercetat cinci exemplare: BA, CVR 656; BMB, CVR II 53; BCUC, 656; BCUC, 656A și un exemplar pe <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R/> {Opera tipografică românească (1508–1830), poziția 98} (accesat în 26 iulie 2013).

105. Avem în vedere exemplarele BA, CVR 656; BMB, CVR II 53 și exemplarul digitool.dc.bmms.ro:8881/R/, poziția 98.

106. BRV, IV, 321. Exemplarul cercetat de noi la Biblioteca Facultății de Teologie Ortodoxă, Fond Patrimoniu din Sibiu, sub cota I/62 nu concordă, din punct de vedere al paginajului, cu descrierea făcută de Al. David în BRV (IV, p. 128). Să fi lansat acesta informații eronate sau avem de-a face cu ediții sau tiraje diferite?

107. Lucru reflectat de exemplarul BA, CVR 656 identic cu exemplarul digitool.dc.bmms.ro:8881/R/, poziția 98 și care au 267 de pagini și de cel de la BMB, CVR II 53 care are 268 de pagini.

108. Nu este momentul să insistăm asupra cauzelor imprimării unor cărți cu numele lucrătorilor tipografiei Barth.

109. BRV, II, 252 și BRV, II, 659.

110. BRV, II, 483; BRV, IV, 113 (Adăogiri).

111. *Catavasieri*, f. 1r; *Alfavita*, f. 2r.

112. Vezi restricțiile impuse vlădicilor neuniți ardeleni în M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 489, 491; Sebastian Stanca, *Viața și activitatea Episcopului Vasile Moga 1774–1845*, Cluj-Napoca, Tipografia Eparhiei ort. rom., 1938, p. 16.

împotrivire **legilor** (subl.n.) sau releghiilor [...] ¹¹³. Vigilența sporită a a vicarului s-ar explica și prin originea moldoveană a tipăriturii. Cărțile imprimate la est de Carpați sunt destul de puțin cunoscute în secolul al XVIII-lea, în Transilvania. Iașiul a fost, în această perioadă, singurul centru tipografic permanent din Moldova ¹¹⁴. Se simte încă din acest veac că ardelenii își îndreaptă privirile preferențial spre centrele tipografice de la sud de Carpați. Între această opțiune socio-culturală și acel motto al lui Slavici „soarele pentru toți românii la București răsare”, ce reflecta și un ideal politic, există o legătură directă, construită în sute de ani. Apoi, *Alfavita sufletească* apărută la Iași, la cererea mitropolitului Iacov al Moldovei ¹¹⁵, venea dintr-un spațiu etno-cultural în care reacția anticatolică și antiprotestantă a ierarhiei ecleziastice manifestată încă din secolul al XVII-lea ¹¹⁶ era întreținută prin prezența apropiată, datând de circa o sută de ani, a marii Rusii ortodoxe.

Legăturile tipografiei și editurii Barth cu titularul scaunului episcopal de la Sibiu s-au reînnoat la începutul secolului al XIX-lea, dar, nu au înregistrat nivelul celor de până la 1800. Colaborarea cu vlădica Vasile Moga, începând cu anul 1811 ¹¹⁷, s-a rezumat adeseori, probabil, la avizele necesare reeditării unor cărți religioase. Un caz aparte l-a reprezentat manualul de teologie morală, tipărit de Ioan Barth în anul 1820, *Învățătură teologhicească despre năravurile și detoriile oamenilor creștini* ¹¹⁸. Acesta ridică și astăzi multe întrebări legate de original, de autorul prelucrării acestuia, de aprobarea cenzurii, de momentul imprimării sau de numărul de exemplare. Vom încerca să aducem, în cele ce urmează, mai multă lumină asupra unora dintre aspectele amintite.

La începutul secolului trecut, se credea că manualul era o traducere din limba sârbă, efectuată de Ioan Moga „Teologul” ¹¹⁹, nepot al lui Vasile Moga și profesor de teologie morală și dogmatică în cadrul cursului clerical de șase luni, în prima jumătate a secolului al XIX-lea ¹²⁰. Ulterior, Sebastian Stanca, biograful episcopului Moga, aplecându-se mai mult asupra textului *Învățăturii teologhicești*, constatând existența unor referiri la principii, cutume, expresii specifice ortodoxiei, a utilizării persoanei I singular, analizând lexicul și stilul frazei, a conchis că era vorba de o prelucrare din limba latină sau germană al cărei autor ar fi fost chiar vlădica Vasile Moga ¹²¹.

O a treia ipoteză, cea a unui autor colectiv, a fost formulată de însuși Sebastian Stanca. Acesta arată că episcopul „încredințează pe unul dintre membrii săi (ai Consistoriului neunit – n.n.) să alcătuiască un manual de „teologie”. Că s’a apucat însuși episcopul de această lucrare sau altcineva nu se știe” ¹²². Într-un final, însă, cercetătorul a acordat credit teoriei unui singur autor.

Argumentele pentru susținerea ideii că manuscrisul *Învățăturii teologhicești* a fost produsul unei munci în echipă nu lipsesc. Astfel, actele din 30 iunie 1815 și 17 octombrie 1815, cu ajutorul cărora putem reconstitui o parte din demersul făcut de vlădică pentru a obține acordul cenzurii ardeleni în vederea imprimării manualului discutat aici, sunt semnate de către episcopul ortodox doar în calitate de conducător al destinelor eparhiei neunite ardeleni, nu și în calitate de autor. Din actele amintite ar reieși că *Învățătură teologhicească* s-ar fi născut în sânul Consistoriului ¹²³. Într-o circulară din 18 august 1819, protopopul Anghel

113. *Alfavita*, f. 2r.

114. Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București, Ed. Ion Creangă, 1981, pp. 66–68.

115. *Alfavita*, p. 268.

116. D. Simonescu, Gh. Buluță, *op. cit.*, p. 51.

117. Numit de împărat în 1810, hirotonit și instalat în 1811, vezi Eusebiu R. Roșca, *op. cit.*, p. 6; I. Lupaș, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 4–5; S. Stanca, *op. cit.*, pp. 8–10, 14–15.

118. BRV, III, 1075; RBBc, 1075-III.

119. Gavriil Hango, „Învățătură Teologhicească”, în *Telegraful Român*, LVII, 1909, nr. 122, pp. 515–516; E. R. Roșca, *op. cit.*, p. 37.

120. E. R. Roșca, *op. cit.*, pp. 7, 11, 91; I. Lupaș, *op. cit. în loc. cit.*, p. 16.

121. S. Stanca, „«Învățătură teologicească» a episcopului Vasile Moga”, în *Renașterea*, V, 1927, nr. 5, pp. 4–5, disponibilă la adresa web: http://dspace.bcuccluj.ro/bitstream/123456789/26472/1/BCUCLUJ_FP_279724_1927_005_005.pdf (accesat 4 august 2013); Idem, *Viața și activitatea*, pp. 39–40.

122. S. Stanca, *op. cit. în loc. cit.*, p. 4. Ideea a fost reluată în Idem, *op. cit.*, 38.

123. I. Lupaș, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 11, 42–44 (anexele 24, 26).

Faurovici spunea: „[...] Măria Sa Domnul nostru Episcop [...] s’au milostivit **a lăsa să se prefacă** (subl. n.) aceea carte (Învățătură teologhicească – n.n.) pe limba noastră [...]”¹²⁴. O altă dovadă și ultima asupra căreia ne-am oprit, se află pe foaia de titlu. Vasile Moga nu este menționat ca autor al manualului, ci drept cenzor al acestuia: Învățătură teologhicească [...] tipărită cu blagoslovenia Preosfinții Sale domnului Vasile Moga [...]. Cărui autor i s-ar fi permis să-și cenzureze propria lucrare?

În aceste condiții, putem admite că, cea mai plauzibilă teorie este aceea a unei traduceri realizate de unul sau doi apropiați ai episcopului Moga¹²⁵, asupra căreia a intervenit ulterior chiar vlădica.

Această carte, după care, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, au învățat zeci de promoții de preoți neuniți din Ardeal, are însă și o structură deosebită de cea a altor tipărituri bartiene. Am cercetat două exemplare ale *Învățăturii teologhicești*, unul de la Biblioteca Muzeului Național Brukenthal din Sibiu¹²⁶ (baza observațiilor noastre) și unul de la Biblioteca Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia¹²⁷. Acesta din urmă, incomplet, a putut fi reconstituit deoarece este identic cu exemplarul descris mai demult de Gavriil Hango¹²⁸. Acestora li s-a adăugat și exemplarul din Biblioteca Academiei Române¹²⁹.

Textul propriu-zis al cărții cuprinde: o foaie (introducere) și partea I (100 de pagini), două foi (introducere) și partea a II-a (308 pagini), două foi (introducere) și partea a III-a (36 de pagini) și, la final, „Spițele rudinii de sânge” (21 de pagini). Analizând exemplarul de la Sibiu, am constatat că fiecare dintre părțile menționate mai sus a fost imprimată cu semnătură diferită. Cu alte cuvinte, pe foaia care deschide partea I și pe prima dintre cele două foi care deschid părțile următoare, semnatura începe cu litera „a”, utilizându-se literele latinești și cifrele arabe pentru numerotarea caietelor. Prima foaie a „Spițelor...” a fost marcată cu „1”, utilizându-se pentru semnătură doar cifrele arabe. Mai mult, fiecare dintre secțiunile amintite mai sus are paginatie separată, cu cifre arabe¹³⁰. Exemplarul de la Alba Iulia întărește aceste observații. Concluzia este evidentă: cele patru părți ale cărții au fost tipărite separat, ceea ce ar putea să arate că, până la reunirea în volum, în anul 1820, acestea au fost vândute și au circulat separat, în funcție de interesele și nevoile studioșilor sibieni¹³¹.

Pe de altă parte, imprimarea separată poate să constituie un indiciu pentru aprobarea cenzurii în etape. Luăm în calcul această ipoteză, știind că, în 17 octombrie 1815, episcopul Vasile Moga depunea la cenzură, *partea a II-a* a manualului discutat aici¹³².

Pe lângă aceste elemente, cartea are un titlu, un motto, un cuprins („Scară sau cuprinderea lucrurilor”) și o *errata* („Arătarea sau cuprinderea greșelelor”). Poziționarea acestora, însă, în economia exemplarelor cercetate diferă. Astfel, în exemplarul de la Biblioteca Brukenthal ordinea este: f. 1r – titlul; f. 1v – motto; ff. 2r–3v – „scara”; ff. 4r–5v – *errata*; ff. 6r–7v – „scara”; f. 8r–v – goală. Având format în 8°, cele opt foi formează un caiet separat. Signatura acestuia este diferită de restul cărții, fiind folosite steluțele – pe f. 2r apar **. Ultima foaie a fost păstrată pentru eventuale însemnări, dar mai ales, probabil, pentru a împiedica pierderea sau desprinderea foi de titlu. Observația nu mai este valabilă și în cazul volumelor de la Alba Iulia

124. E. R. Roșca, *op. cit.*, p. 36.

125. La nivelul anilor 1813–1814, cunoscători ai limbilor latină și germană nu erau doar episcopul și profesorul Gh. Lazăr, ci și Moise Fulea, Ioan Moga și Luca Pop. Aceștia din urmă au fost trimiși la studii de teologie la Viena încă din 1812, cu burse din fondul sidoxial, vezi E. R. Roșca, *op. cit.*, pp. 5–7, 91–92, 248. De ce nu am crede că unul dintre ei (incluzându-l și pe Gh. Lazăr) ar fi putut traduce un manual de teologie în limba română până prin 1814?

126. Sub cota CVR I 41. De fapt, am văzut și un al doilea exemplar aici sub cota CVR I 42 (incomplet), dar fiind identic cu celălalt, nu-l mai luăm în discuție.

127. Sub cota CVR 375.

128. G. Hango, *op. cit. în loc. cit.*, p. 515.

129. Descriș în BRV, III, 1075.

130. Ceea ce ar fi îngreunat consultarea anumitor paragrafe ale cărții, după cum credea G. Hango, *op. cit. în loc. cit.*, p. 515.

131. Aceasta pe lângă faptul că manualul circula și era folosit în formă manuscrisă, așa cum atestă protopopul Faurovici la 1819, vezi E. R. Roșca, *op. cit.*, p. 36.

132. I. Lupaș, *op. cit. în loc. cit.*, pp. 43–44 (anexa 26). S. Stanca a cunoscut acest document dar a considerat că era vorba de întregul manuscris al *Învățăturii teologhicești*, vezi S. Stanca, *op. cit.*, pp. 78–79.

sau București. Primului amintit îi lipsește a opta foaie și, deci, cea cu titlul și motto-ul a fost lipită de foile care cuprind „scara”. În cazul exemplarului de la Academie, foaia de titlu a fost desprinsă din caietul său și izolată prin atașarea la caietele care formează introducerea și prima parte a cărții.

Reîntorcându-ne la exemplarul sibian, la prima vedere pare ciudată imprimarea *erratei* printre foile cuprinsului. Însă, foile 4–5 reprezentau chiar mijlocul caietului, putând fi extrase fără a afecta integritatea celorlalte. Ele au fost, deci, intenționat tipărite în acel loc, urmând a fi detașate din caiet și plasate cu siguranță la final¹³³. Că ele urmau a avea o altă poziție în interiorul cărții o demonstrează și signatura redată pe prima foaie (4r) prin „)(”, diferită de cele utilizate pentru foile liminare și textul propriu-zis al manualului.

Se pare că acțiunea de cenzurare a întregului manuscris al *Învățăturii teologhicești* s-a încheiat în cursul anului 1816¹³⁴. Ce anume l-a determinat pe episcopul Vasile Moga să lanseze *de abia* la 5 august 1819 o circulară prin care făcea cunoscută întocmirea de liste de prenumerați pentru tipărirea în volum a *Învățăturii teologhicești*?¹³⁵ Probabil, prioritară pentru vlădica neuniților a fost cumpărarea unei case în Sibiu, care să adăpostească episcopia și cursul clerical de șase luni. Vasile Moga obținuse aprobarea autorităților pentru acest proiect, în mai 1816. Câteva luni mai târziu, episcopul trimitea o circulară care avea ca scop inițierea strângerii de fonduri pentru achiziționarea unui imobil în oraș¹³⁶. Prin 1819, sumele necesare fiind disponibile, a fost cumpărată o casă chiar în centrul urbei săsești¹³⁷. În vara aceluiași an, episcopul ortodox îndemna clerul și, în primul rând, pe cei care doreau să devină preoți să se înscrie printre prenumerații *Învățăturii teologhicești*. Prețul fixat de Ioan Barth era de patru florini și perioada de înscriere de două luni¹³⁸, în octombrie tipograful sas dorind să pornească imprimarea. Este posibil ca termenul de două luni să fi fost stabilit chiar de către V. Moga, dornic să înceapă un nou curs de șase luni, într-o clădire nouă și cu un manual tipărit¹³⁹.

Nu cunoaștem astăzi numărul prenumeraților de la 1819¹⁴⁰. Este posibil ca acesta să nu fi fost prea mare din cauza sumelor donate pentru cumpărarea imobilului din Sibiu sau/și din cauza cumpărării, în aceeași perioadă, a unei cărți traduse din limba germană de către Moise Fulea și tipărite la Ioan Barth, *Cărtica năravurilor bune*¹⁴¹. Faptul că, însuși episcopul Vasile Moga vindea un exemplar din acest manual lui Nicolae Munteanovici din Bălgrad, admis la cursul de preoție, începând cu 1 noiembrie 1834¹⁴², ne determină să credem că vlădica a suportat cheltuielile imprimării mai multor exemplare, recuperându-și banii, pe parcurs, de la candidații la preoție.

Luând în considerare toate aspectele expuse mai sus, putem admite că Vasile Moga s-a înscris în galleria intelectualilor ardeleni de la începutul secolului al XIX-lea, dornici să ridice nivelul cultural al românilor.

Numărul cărților cu conținut religios imprimate de tipografii Petru și Ioan Barth a fost cu mult mai mare. Aici, am discutat doar pe acelea care atestă legături directe între ierarhia ecleziastică superioară neunită din Ardeal și conducerea atelierului tipografic sibian. La începutul ultimului deceniu al secolului al

133. Cele două foi cu „Arătarea sau îndreptarea greșelelor” sunt plasate la final, în exemplarul descris de G. Hango (prin analogie și în cel de la Alba Iulia). În aceeași situație pare a se găsi și exemplarul descris în BRV, III, 1075.

134. „rânduiala înălțatului C. Gub. sub Nr. 1583–816 eșită”, vezi E. R. Roșca, *op. cit.*, p. 36. S. Stanca a înregistrat greșit, probabil, numărul deciziei, scriindu-l 1853, vezi S. Stanca, *op. cit. în loc. cit.*, p. 4 și Idem, *Viața și activitatea*, p. 38.

135. E. R. Roșca, *op. cit.*, p. 36. Nu putem explica de ce S. Stanca a citit 1819 și a scris 1816, vezi S. Stanca, *op. cit. în loc. cit.*, p. 4 reluat în Idem, *op. cit.*, p. 38. Este clar că circulara este din anul 1819!

136. E. R. Roșca, *op. cit.*, pp. 8–11, 233–234.

137. După cum rezultă din corespondența lui Vasile Moga cu protopopul Iosif Ighian al Zlatnei, vezi Pavel Cherescu, „Contribuția episcopului Vasile Moga la dezvoltarea învățământului românesc din Transilvania”, în *Mitropolia Ardealului*, XXXV, 1990, nr. 5, p. 13.

138. Vezi circulara protopopului Anghel Faurovici din 18 august 1819, la E. R. Roșca, *op. cit.*, p. 36.

139. Vlădicăi i-a fost dat să vadă mai repede manualul tipărit decât interiorul casei cumpărate în care s-a mutat de abia în 1821.

140. Și totodată al exemplarelor tipărite de Ioan Barth.

141. BRV, III, 1035. În toamna lui 1819, Moise Fulea îl informa, de exemplu, pe protopopul Constantin Rafail că volumul respectiv se putea achiziționa chiar de la tipografia Barth cu 50 de creițari, vezi Ioan Chindriș, Ionel Penea, „Ordonanțele școlare ale lui Moise Fulea în Sălaj”, în *Acta Musei Porolissensis*, XI, 1997, p. 550.

142. Iacob Mârza, Lucia Hațeganu, „Cărți didactice românești din secolul XIX în Biblioteca Muzeului de Istorie Alba Iulia”, în *Apulum*, XI, 1973, p. 401.

XVIII-lea, oficina bartiană a imprimat carte religioasă și școlară pentru Transilvania, cu blagoslovenia episcopului neunit al Ardealului. Însă, obținând și acordul tacit al omologilor acestuia din Banat, Barth a perturbat desfacerea de carte românească a rivalului său, Joseph von Kurzböck. Acesta a reacționat, obținând sprijinul autorităților centrale. Tipografia sibiană a supraviețuit șocului și urmărilor acestuia, având posibilitatea colaborării, pe mai departe, cu elita ecleziastică neunită din interiorul arcului carpatic. Cărțile cu conținut religios create, patronate, finanțate și, mai ales, cenzurate de episcopii sau vicarii ortodocși ardeleni evidențiază dorința acestora de a răspândi știința de carte, de a forma un model de preot apreciat în eparhia în care funcționa.

Rolul tipografilor sași, Petru și Ioan Barth, în cadrul complicatului fenomen de tranziție de la etnie la națiune română nu poate fi contestat. Au fost oamenii potriviți la locul potrivit.

BIBLIOGRAFIE

1. Albu, Nicolae, „Un cărturar ardelean puțin cunoscut: Dimitrie Iercovici”, în Ștefan Meteș la 85 de ani, Cluj Napoca, 1977, pp. 423–426.
2. *Alfavită suflătească* [...], Sibii, Tipografia Ioan Barth, 1803, 8f. + 267 p./268 p.
3. Andriescu, Bogdan, „Carte românească veche în biblioteci din Ungaria”, în *Transilvania*, serie nouă, XLII (CXVIII), 2013, nr. 1, pp. 75–77.
4. Anuichi, Silviu, „Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea”, în *Biserica Ortodoxă Română*, XCVII, 1979, nr. 7–8, pp. 869–1056.
5. Bernath, Mathias, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1994, 274 p.
6. Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva; Simonescu, Dan, *Bibliografia Românească Veche 1508–1830*, București, Ed. Academiei Române, tom I, 1903, 572 p.; tom II, 1910, 571 p.; tom III, 1912–1936, 778 p.; tom IV, 1944, 374 p.
7. Bulat, G. T., „Testamentul lui Dimitrie Eustatievici”, în *Revista istorică*, X, 1924, nr. 4–6, pp. 131–135.
8. *Catavasierii grecesc și românesc* [...], Sibii, Tipografia Ioan Barth, 1803, 3f. + 232 p.
9. Chendi, Ilarie, *Începuturile ziaristice noastre. 1789–1795*, Orăștie, „Minerva”, 1900, 35 p.
10. Cherescu, Pavel, „Contribuția episcopului Vasile Moga la dezvoltarea învățământului românesc din Transilvania”, în *Mitropolia Ardealului*, XXXV, 1990, nr. 5, pp. 10–27.
11. Chiaburu, Elena, *Carte și tipar în Țara Moldovei*, ed. a II-a, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 2010, 770 p.
12. Chindriș, Ioan; Penea, Ionel, „Ordonanțele școlare ale lui Moise Fulea în Sălaj”, în *Acta Musei Porolissensis*, XI, 1997, pp. 537–582.
13. Chindriș, Ioan, „Secolele Bibliei de la Blaj”, în *Biblia de la Blaj 1795. Ediție jubiliară* [Roma, Ed. Vaticana, 2000], disponibilă la adresa web: <http://www.history-cluj.ro/Biblia/pag4.htm>
14. Chindriș, Ioan; Iacob, Niculina, *Samuil Micu în mărturii antologice*, Târgu Lăpuș, Ed. Galaxia Gutenberg, 2010, disponibilă la adresa web: <http://remusmirceabirtz.files.wordpress.com/2013/chindris-iacob-et-alii-samuel-micu.pdf>
15. <http://digitoool.dc.bmms.ro:8881/R/>
16. Dragomir, Silviu, „Correspondența episcopului Gherasim Adamovici și mișcarea de emancipare a clerului și poporului românesc în a. 1791”, în *Revista Teologică*, V, 1911, nr. 14–19 (corect 14–18), pp. 400–423.
17. Eustatievici, Dimitrie, *Dezvoaltele și tălculitele Evangheliei* [...], Sibii, Tipografia Petru Barth, 1790, 7 f. + 178 p. + 1 tabel.
18. Ghibu, Onisifor, *Din istoria literaturii didactice* (ed. O. Păun, V. Popeangă), București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1975, 315 p.
19. Grama, Ana, „Aspecte din viața satului românesc transilvănean la sfârșitul secolului al XVIII-lea”, în *Studii și comunicări. 21. Arheologie-Istorie*, Sibiu, 1981, pp. 190–206.
20. Hango, Gavriil, „Învățătură Teologhicească”, în *Telegraful Român*, LVII, 1909, nr. 122, pp. 515–516.
21. *Istoria a Alexandrului celui Mare* [...], [Cluj], Tipografia Petru Barth, 1794, 9 f. + 278 p. + 4 f.
22. Lupaș, Ioan, „Edictum Tolerantiae 1781”, în *Transilvania*, XLI, 1910, pp. 446–455.
23. Lupaș, Ioan, „Episcopul Vasile Moga și profesorul Gheorghe Lazăr – Cu mai multe acte și documente inedite –”, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, seria II, tom XXXVII, 1915 (extras), pp. 1–58.
24. Mathiez, Albert, *Revoluția franceză*, București, Editura politică, 1976, 520 p.
25. Mărza, Iacob; Hațeganu, Lucia, „Cărți didactice românești din secolul XIX în Biblioteca Muzeului de Istorie Alba Iulia”, în *Apulum*, XI, 1973, p. 393–421.
26. Meteș, Ștefan, „Viața bisericească a Românilor din Țara Oltului. Note istorice”, în *Transilvania*, 60, 1929, nr. 6, pp. 449–464 disponibil la adresa web: http://documente.bcu.cluj.ro/web/bibdigit/periodice/transilvania/1929/BCUCLUJ_FP_279996_1929_060_006.pdf

27. Micu, Emilian, „Din istoria culturală a românilor din Austro-Ungaria. Contribuiri fragmentare la istoria Tipografiei illirico-românești din Viena 1770–1793 și 1795”, în *Transilvania*, XLI, 1910, pp. 17–30.
28. Modrigan, Ioan-Păclișanu, Zenovie, „Cum a apărut Biblia lui Clain? – Pe bază de documente inedite”, în *Cultura creștină*, VIII, 1919, nr. 5–6, pp. 96–102.
29. Nägler, Doina, „Die Tätigkeit der Buchdruckerfamilie Barth (1690–1840)”, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Band 16, 1973, nr. 2, pp. 48–52.
30. Oppenheim, Walter, *Habsburgii și Hohenzollernii 1713–1786*, ed. a III-a, București, Ed. BIC ALL, 2001, X + 165 p.
31. Papiu Ilarianu, Alexandru, *Viet'a operele si ideele lui Georgiu Sincai din Sinc'a*, Bucuresci, Tipografi'a nationale, 1869, 2 f. + 154 p. + 1f.
32. Păcățian, Teodor V., *Cartea de aur sau Luptele politico-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. I, ed. a II-a, Sibiu, Tipografia Iosif Marschall, 1904.
33. Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române. vol. 2 (secolele XVII și XVIII)*, ed. a II-a, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, 1994, 680p. + 3 hărți.
34. Poenaru, Daniela, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Tîrgoviște, Muzeul Județean Dîmbovița, 1973, 341 p.
35. Pop, Emil, „«Societatea filozofică...» din 1795”, în *Transilvania*, 77, 1946, nr. 1–4, pp. 1–15.
36. Popa, Liliana, „Activitatea familiei de tipografi Barth (1693–1832)”, în *Transilvania*, serie nouă, VII (LXXXIV), 1978, nr. 6, p. 16–18.
37. Popa, Liliana, „Beiträge zur Hermannstädter rumänischen Buchgeschichte des 18. Jahrhunderts”, în *Revue des études sud-est européennes*, tom XXI, 1983, nr. 2, pp. 157–167.
38. Popa, Liliana, „Despre valorile bibliofile românești tipărite de Petru Barth (1784–1801)”, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, II, București, 1983, pp. 336–339.
39. Popa, Liliana, „Simeon Pantea, editor și răspânditor de carte românească”, în *Apulum*, XXIII, 1986, pp. 239–244.
40. Popa, Liliana, „Petrus Barths Drucke im rumänischer Sprache”, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Band 31, 1988, nr. 2, pp. 85–93.
41. Popa, Liliana, *Oameni și cărți în Sibiul de altădată. Tipografi și tiparnițe, bibliofili și biblioteci, librari și librării în mărturii documentare*, Sibiu, Ed. Schiller, 2010, 376 p.
42. *Preoția sau îndreptarea preoților [...]*, Sibii, Tipografia Petru Barth, 1789, 16f. + 79 p.
43. Protopopescu, Lucia, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania 1774–1805*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1966, 354 p.
44. Radu, Jacob, „Doi Luceferi rătăcitori. Contribuiri la viața și operele lui Gheorghe Șincai și Samoil Micu Clain”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare*, seria III, tomul II, 1924–1925, pp. 167–287.
45. Răduțiu, Aurel; Gyémánt L., *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1700–1847*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981.
46. Râpă-Bucliu, Dan, *Bibliografia românească veche. Additamenta I (1536–1830)*, Galați, Ed. Alma, 2000, 496 p.
47. Roșca, Eusebiu R., *Monografia Institutului Seminarial teologic-pedagogic „andreian” al Arhidiecezei gr. or. Române din Transilvania*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1911, 1f. + . + 3 f.
48. Schaser, Angelica, *Reformele iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța Edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu*, Sibiu, Ed. Hora, 2000, 304 p.
49. Simonescu, Dan; Buluță, Gheorghe, *Pagini din istoria cărții românești*, București, Ed. Ion Creangă, 1981, 192 p.
50. Stanca, Sebastian, „«Învățătură teologică» a episcopului Vasile Moga”, în *Renașterea*, V, 1927, nr. 5, pp. 4–5, disponibilă la adresa web: http://dspace.bcuccluj.ro/bitstream/123456789/26472/1/B_CUCLUJ_FP_279724_1927_005_005.pdf.
51. Stanca, Sebastian, *Viața și activitatea Episcopului Vasile Moga 1774–1845*, Cluj-Napoca, Tipografia Eparhiei ort. rom., 1938, 126 p. + 1f.
52. Troyat, Henri, *Ecaterina cea Mare*, ed. a II-a, București, Ed. Humanitas, 2000, 454 p.
53. Veress Andrei, „Tipografia românească din Buda”, în *Boabe de grâu*, III, 1932, nr. 12, pp. 593–612.
54. *** (coord. Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu), *Istoria românilor. vol. VI. Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711–1821)*, București, Ed. Enciclopedică, 2002, XLIII + 1072 p.
55. *** (coord. Vasile Moga), *Învățătură teologică despre nărvurile și detoriile oamenilor creștini [...]*, Sibiu, Tipografia Ioan Barth, 1829, 9 f. + 100 p. + 2 f. + 308 p. + 2 f. + 36 p. + 21 p. (paginația diferă în cazul mai multor exemplare).